

TEMURIYLAR DAVRI: BOYLIK VA QASHSHOQLIK ORTASIDAGI TARIXIY MEROS**Norqulova Umida**

Navoiy innovatsiyalar Universiteti

Surxondaryo kampusi 2-kurs Tarix yoʻnalish talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17248599>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Temuriylar davlati (XIV asr oxiri – XVI asr boshlari)ning ziddiyatli qiyofasi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy kontekstda yoritilgan. Tadqiqot davomida Temuriylar saltanatining iqtisodiy farovonlik manbalari — Buyuk Ipak yoʻli chorrahasidagi monopoliya, hunarmandchilik va savdoning rivoji, ilm-fan va sanʼatga berilgan homiylik kabi jihatlar tahlil qilindi. Shu bilan birga, oddiy xalq — dehqon, chorvador va hunarmandlarning ogʻir turmush tarzi, soliq yuklari, urushlarning vayronkor oqibatlar va adolatning taʼminlanishidagi muammolar ochib berildi. Maqola Temuriylar davrida yuksak madaniyat va ilmiy taraqqiyot fonida yuzaga kelgan ijtimoiy tengsizlikni koʻrsatib, saltanatning ikki qutbli merosini — boylik va qashshoqlikni holisona baholashga qaratilgan.

Kalit soʻzlar: Temuriylar davlati, Amir Temur, Buyuk Ipak yoʻli, iqtisodiy farovonlik, hunarmandchilik, soliq tizimi, ijtimoiy tabaqalanish, urushlar, adolat, Mirzo Ulugʻbek, Alisher Navoiy, Husayn Boyqaro, Sharq Uygʻonishi, madaniy meros.

Buyuk Saltanatning Ziddiyatli Qiyofasi. Temuriylar davlati (XIV asr oxiri – XVI asr boshlari) butun dunyo tarixida madaniyat, ilm-fan va meʼmorchilikning mislsiz yuksalish davri sifatida tan olinadi. Amir Temur tomonidan asos solingan va Ulugbek, Alisher Navoiy, Husayn Boyqaro kabi buyuk hukmdorlar qol ostida rivojlangan bu saltanat Oʻrta Osiyo zaminida Ikkinchi Sharq Uygʻonish davri (Renessans)ni yaratdi. Samarqand, Buxoro va Hirot shaharlari Sharqning eng yorqin, ilm-maʼrifat markazlari boldi. Biroq, tarixiy tadqiqotlar har qanday buyuk imperiyaning ortida koʻplab ijtimoiy-iqtisodiy ziddiyatlar mavjud boʻlganini korsatadi. Temuriylar saroylarining hashamati, karvonsaroylarning tokinligi va madrasalarning ulugʻvorligi fonida, oddiy xalqning — dehqon, hunarmand va chorvadorlarning turmush tarzi haqida qonuniy savol tugʻiladi: Temuriylar davrida xalq tola farovon yashaganmi yoki boylik faqat bir tabaqaga xos boʻlgan zanjirning bir bogʻini edimi? Ushbu maqolada biz saltanatning boylik manbalari va qashshoqlikka olib kelgan sabablarini chuqur tahlil qilamiz, shu tariqa Temuriylar davrining ikki qutbli ijtimoiy-iqtisodiy merosini ochib beramiz. Temuriylar Farovonligining Asosiy Manbalari. Temuriylar davrida iqtisodiy yuksalish va boylik toplanishi bir nechta mustahkam asoslarga tayangan edi. Buyuk Ipak Yoli Chorrahasidagi Monopoliya. Temurning harbiy yurishlari natijasida katta hududlarning bir qol ostida birlashishi xalqaro savdo yollarining xavfsizligini taʼminladi. Xitoy, Hindiston, Rus yerlari va Yaqin Sharqni bogʻlovchi Buyuk Ipak Yolining asosiy segmenti Temuriylar nazoratiga otdi. Tranzit daromadlar: Davlat tranzit savdodan katta boj (soliq) daromadlari olardi. Bu mablaglar nafaqat saroy xazinasini toldirdi, balki yirik obodonchilik ishlariga ham sarflandi. Karvonsaroy va Bozorlar: Hukmdorlar savdoni ragʻbatlantirish maqsadida shaharlar ichida timlar (yopiq bozorlar), toqilar va yollarda karvonsaroylar qurishga katta eʼtibor berishdi. Bu inshootlar savdogarlarning daromadiga daromad qoshdi va shahar aholisi uchun ish orinlari yaratdi.

Hunarmandchilik va sanoatning gullab-yashnashi. Markaziy shaharlar faqatgina savdo tranzit nuqtasi bolmay, balki noyob mahsulotlar ishlab chiqaruvchi sanoat markazlari ham boʻlgan.

Badiiy mahorat: Samarqand qogozi (ipak qoshib ishlangan) butun Sharqda eng sifatli hisoblanib, unga talab yuqori edi. Shuningdek, naqshinkor gilamchilik, zargarlik, qurolsozlik, kulolchilik va rangtasvir (miniatyura) san'atlari yuqori choqqiga chiqdi. Eksportga yonaltirish: Hunarmandlar tomonidan yaratilgan mahsulotlar chet ellarga eksport qilingan. Bu esa shaharlik hunarmandlar, ustalar (aqlli mehnat egalari) tabaqasini nisbatan farovon yashashiga imkon berdi.

Bu guruh orta sinf sifatida shakllanib, boy elita bilan qashshoq dehqonlar ortasidagi boshliqni toldirgan. Temuriylar davri: Boylik va qashshoqlik ortasidagi tarixiy meros. Buyuk Saltanatning ziddiyatli qiyofada. Temuriylar davlati (XIV asr oxiri – XVI asr boshlari) butun dunyo tarixida madaniyat, ilm-fan va me'morchilikning mislsiz yuksalish davri sifatida tan olinadi. Amir Temur tomonidan asos solingan va Ulugbek, Alisher Navoiy, Husayn Boyqaro kabi buyuk hukmdorlar qol ostida rivojlangan bu saltanat Orta Osiyo zaminida Ikkinchi Sharq Uygonish davri (Renessans)ni yaratdi. Samarqand, Buxoro va Hirot shaharlari Sharqning eng yorqin, ilm-ma'rifat markazlari boldi. Biroq, tarixiy tadqiqotlar har qanday buyuk imperiyaning ortida ko'plab ijtimoiy-iqtisodiy ziddiyatlar mavjud bolganini korsatadi.

Temuriylar saroylarining hashamati, karvonsaroylarning tokinligi va madrasalarning ulugvorligi fonida, oddiy xalqning — dehqon, hunarmand va chorvadorlarning turmush tarzi haqida qonuniy savol tugiladi: Temuriylar davrida xalq tola farovon yashaganmi yoki boylik faqat bir tabaqaga xos bolgan zanjirning bir bogini edimi? Ushbu maqolada biz saltanatning boylik manbalari va qashshoqlikka olib kelgan sabablarini chuqur tahlil qilamiz, shu tariqa Temuriylar davrining ikki qutbli ijtimoiy-iqtisodiy merosini ochib beramiz. Temuriylar Farovonligining Asosiy MManbyi sifatida iqtisodiy yuksalish va boylik toplanishi bir nechta mustahkam asoslarga tayangan edi. Buyuk Ipak Yoli Chorrahasidagi Monopoliya. Temurning harbiy yurishlari natijasida katta hududlarning bir qol ostida birlashishi xalqaro savdo yollarining xavfsizligini ta'minladi. Xitoy, Hindiston, Rus yerlari va Yaqin Sharqni boglovchi Buyuk Ipak Yolineg asosiy setranzit savdodan katta boj (soliq) daromadlari olardi. Bu mablaglar nafaqat saroy xazinasini toldirdi, balki yirik obodonchilik ishlariga ham sarflandi. Karvonsaroy va Bozorlar: Hukmdorlar savdoni ragbatlantirish maqsadida shaharlar ichida timlar (yopiq bozorlar), toqilar va yollarda karvonsaroylar qurishga katta e'tibor berishdi. Bu inshootlar savdogarlarning daromadiga daromad qoshdi va shahar aholisi uchun ish orinlari yaratdi. Markaziy shaharlar faqatgina savdo tranzit nuqtasi bolmay, balki noyob mahsulotlar ishlab chiqaruvchi sanoat markazlari ham bolgan. Badiiy mahorat: Samarqand qogozi (ipak qoshib ishlangan) butun Sharqda eng sifatli hisoblanib, unga talab yuqori edi. Shuningdek, naqshinkor gilamchilik, zargarlik, qurolsozlik, kulolchilik va rangtasvir (miniatyura) san'atlari yuqori choqqiga chiqdi. Hunarmandlar tomonidan yaratilgan mahsulotlar chet ellarga eksport qilingan. Bu esa shaharlik hunarmandlar, ustalar (aqlli mehnat egalari) tabaqasini nisbatan farovon yashashiga imkon berdi. Bu guruh orta sinf sifatida shakllanib, boy elita bilan qashshoq dehqonlar ortasidagi boshliqni toldirgan. Temuriylar, ayniqsa Mirzo Ulugbek va Husayn Boyqaro davrida, ilm-fan va san'atga beqiyos homiylik qilingan. Qurilgan ulkan madrasalar (Ulugbek, Gavharshodbegim madrasalari) minglab shogird va olimlarga bepul ta'lim berish imkoniyatini yaratdi. Madrasa mudarrislari, olimlar (falakkiyotshunoslar, matematiklar) davlat gaznasidan maosh olib, jamiyatning eng yuqori martabali tabaqalari qatorida turishgan. Kamolliddin Behzod, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi san'at va adabiyot dahoilari saroy homiyligida ishlashgan. Yuklar va Xatarli Hayot Gullab-yashnagan shaharlar va boy elitaning hashamati fonida, Temuriylar saltanatining aksariyat aholisi — dehqonlar, chorvadorlar va qishloq hunarmandlari ogir turmush kechirishga majbur bolganlar.

Ogir Soliq Yuklari – Dehqonning belidagi Temuriylar saltanati harbiy yurishlar, obodonchilik va saroy ehtiyojlarini qondirish uchun doimiy ravishda katta moliyaviy manbalarga ehtiyoj sezgan. Bu ehtiyojning asosiy qismi qishloq xojaligiga tushgan. Xarojning ogirligi: Dehqonlar yetishtirgan hosilning uchdan bir qismidan to yarim qismigachani davlatga yer soligi (xaroj) sifatida topshirishlari shart edi. Chorvadorlardan esa zakot (chorva soligi) olingan. Bunday yuqori soliq stavkalari hosil yaxshi bolmagan yillarda dehqon xojaligini butunlay tushkunlikka olib kelgan. Ziyodagi yigimlar: Rasmiy soliqlar bilan bir qatorda, mahalliy amaldorlar, viloyat hokimlari va soliq yiguvchilar (mol-sipo) tomonidan turli xil norasmiy va noqonuniy yigimlar, poralar va majburiy mehnat (hashar) talablari joriy etilgan. Bu zulm kambagallikni yanada chuqurlashtirib, ijtimoiy noroziliklarga sabab bolgan. Urushlar, Vayronkorlik va Natijasiz Qurbonliklar Temuriylar davri tinchlik davri emasdi. Uning asoschisi Amir Temur davrida ham, undan keyin shahzodalar ortasidagi taxt uchun kurashlar davrida ham urushlar doimiy bolgan. Xojaliklarning buzilishi: Urushlar paytida qoshinlar qishloq xojalik yerlaridan otgan, ekinlar payhon bolgan, sugorish inshootlari buzilgan. Bu esa hududning ocharchilikka yuz tutishiga olib kelgan. Urushdan keyingi tiklanish ishlari asosan oddiy xalqning yelkasiga tushgan. Insoniy ziyon: Urushlarda qatnashish uchun chaqirilgan oddiy xalq oz xojaligini tashlab ketishga majbur bolgan. Bu, kopincha, oilaning asosiy boquvchisini yoqotish va xojalikning inqiroziga olib kelgan. Korrupsiya va Adolatning Ta'minlanishi Muammosi Hukmdorlar (xususan, Temur va Ulugbek) adolatni davlatning asosiy tamoyillaridan biri deb bilganlar. Temurning "Tuzuklar"ida dehqonlarning huquqlari himoya qilingan. Biroq, bu qoidalar amalda doimo ham ishlamagan. Amaldorlarning erkinligi: Katta saltanatni uzoqdan boshqarigmenti Temuriylar nazoratiga otdi. Davlat tranzit savdodan katta boj (soliq) daromadlari olardi. Bu mablaglar nafaqat saroy xazinasini toldirdi, balki yirik obodonchilik ishlariga ham sarflandi. Karvonsaroy va Bozorlar: Hukmdorlar savdoni ragbatlantirish maqsadida shaharlar ichida timlar (yopiq bozorlar), toqilar va yollarda karvonsaroylar qurishga katta e'tibor berishdi. Bu inshootlar savdogarlarning daromadiga daromad qoshdi va shahar aholisi uchun ish orinlari yaratdi. Markaziy shaharlar faqatgina savdo tranzit nuqtasi bolmay, balki noyob mahsulotlar ishlab chiqaruvchi sanoat markazlari ham bolgan. Badiiy mahorat: Samarqand qogoz (ipak qoshib ishlangan) butun Sharqda eng sifatli hisoblanib, unga talab yuqori edi. Shuningdek, naqshinkor gilamchilik, zargarlik, qurolsozlik, kulolchilik va rangtasvir (miniatyura) san'atlari yuqori choqqiga chiqdi. Hunarmandlar tomonidan yaratilgan mahsulotlar chet ellarga eksport qilingan. Bu esa shaharlik hunarmandlar, ustalar (aqlli mehnat egalari) tabaqasini nisbatan farovon yashashiga imkon berdi. Bu guruh orta sinf sifatida shakllanib, boy elita bilan qashshoq dehqonlar ortasidagi boshliqni toldirgan. Temuriylar, ayniqsa Mirzo Ulugbek va Husayn Boyqaro davrida, ilm-fan va san'atga beqiyos homiylik qilingan. Qurilgan ulkan madrasalar (Ulugbek, Gavharshodbegim madrasalari) minglab shogird va olimlarga bepul ta'lim berish imkoniyatini yaratdi. Madrasa mudarrislari, olimlar (falakkiyotshunoslar, matematiklar) davlat gaznasidan maosh olib, jamiyatning eng yuqori martabali tabaqalari qatorida turishgan. Kamolliddin Behzod, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi san'at va adabiyot dahoilari saroy homiyligida ishlashgan. Yuklar va Xatarli Hayot Gullab-yashnagan shaharlar va boy elitaning hashamati fonida, Temuriylar saltanatining aksariyat aholisi — dehqonlar, chorvadorlar va qishloq hunarmandlari ogir turmush kechirishga majbur bolganlar. Ogir soliq yuklari – dehqonning belidagi hiroj. Temuriylar saltanati harbiy yurishlar, obodonchilik va saroy ehtiyojlarini qondirish uchun doimiy ravishda katta moliyaviy manbalarga ehtiyoj sezgan. Bu ehtiyojning asosiy qismi qishloq xojaligiga tushgan.

Xarojning ogirligi: Dehqonlar yetishtirgan hosilning uchdan bir qismidan to yarim qismigachani davlatga yer soligi (xaroj) sifatida topshirishlari shart edi. Chorvadorlardan esa zakot (chorva soligi) olingan. Bunday yuqori soliq stavkalari hosil yaxshi bolmagan yillarda dehqon xojaligini butunlay tushkunlikka olib kelgan. Ziyodagi yigimlar: Rasmiy soliqlar bilan bir qatorda, mahalliy amaldorlar, viloyat hokimlari va soliq yiguvchilar (mol-sipo) tomonidan turli xil norasmiy va noqonuniy yigimlar, poralar va majburiy mehnat (hashar) talablari joriy etilgan. Bu zulm kambagallikni yanada chuqurlashtirib, ijtimoiy noroziliklarga sabab bolgan. Urushlar, Vayronkorlik va Natijasiz Qurbonliklar Temuriylar davri tinchlik davri emasdi. Uning asoschisi Amir Temur davrida ham, undan keyin shahzodalar ortasidagi taxt uchun kurashlar davrida ham urushlar doimiy bolgan. Xojaliklarning buzilishi: Urushlar paytida qoshinlar qishloq xojalik yerlaridan otgan, ekinlar payhon bolgan, sugorish inshootlari buzilgan. Bu esa hududning ocharchilikka yuz tutishiga olib kelgan. Urushdan keyingi tiklanish ishlari asosan oddiy xalqning yelkasiga tushgan. Insoniy ziyon: Urushlarda qatnashish uchun chaqirilgan oddiy xalq oz xojaligini tashlab ketishga majbur bolgan. Bu, kopincha, oilaning asosiy boquvchisini yoqotish va xojalikning inqiroziga olib kelgan. Korrupsiya va Adolatning Ta'minlanishi Muammosi Hukmdorlar (xususan, Temur va Ulugbek) adolatni davlatning asosiy tamoyillaridan biri deb bilganlar. Temurning "Tuzuklar"ida dehqonlarning huquqlari himoya qilingan. Biroq, bu qoidalar amalda doimo ham ishlamagan. Amaldorlarning erkinligi: Katta saltanatni uzoqdan boshqarishqiyin bolganligi sababli, chekka hududlardagi mahalliy hokimlar oz qol ostidagi xalq ustidan deyarli cheklanmagan hokimiyatga ega bolishgan. Ular markaziy hukumatning adolatli qonunlarini e'tiborsiz qoldirib, shaxsiy boylik orttirish maqsadida xalqqa zulm otkazishgan.

Noroziliklar: Bunday zulm va adolatsizlik oqibatida osha davr manbalarida kambagallar orasidan chiqqan galayonlar va qozgolonlar haqida ma'lumotlar uchraydi. Ijtimoiy Tafavut va Tarixiy Natijalar: Temuriylar jamiyatida boylik va qashshoqlik ortasidagi keskin farq, turli tabaqalar hayotining butunlay boshqacha bolishiga sabab bolgan. Boy Elitalarga Amirlar, Yirik yer egalari, Vazirlar, Katta savdogarlar kirdi. Shahar saroylarida, hashamatli hovlilarda, boglar ichida. Dabdaba va tokinlikda yashashdi. Davlat daromadlarining katta qismi ularga tegishli bo'ldi. Oрта Tabaqalarga Ustalar, Hunarmandlar, Oрта savdogarlar, Madrasa ulamolari, Kichik amaldorlar kirdilar. Shahar ichida ortacha uylarda. Ma'lum bir barqarorlik va moddiy ta'minot.

Oz mehnati va savdosi orqali kun kechirgan. Qashshoq Tabaqalarda dehqonlar, chorvadorlar, kasanachilar, qora ishchilar kirgan. Qishloq kulbalarida, shaharlar chetidagi mahallalarda yashagan. Kun kechirishi oddiy, ogir mehnatga asoslangan. Past tabaqa vakillari faqat tirikchilik uchun yetarli daromadga ega xalq bo'lgan. Madaniyat va Kambagallikning Aks Ettiirilishi Temuriylar Renessansining buyuk vakillari ham bu ijtimoiy ziddiyatni kora bilishgan. Alisher Navoiy oz asarlarida (xususan, "Hayrat ul-abror" dostonida) adolat, insonparvarlik goyalarini ilgari surib, hukmdorlarni xalqqa zulm qilmaslikka chaqirgan. Uning Husayn Boyqaroga qilgan nasihatlar asosan dehqonlarning ahvolini yaxshilashga, soliq zulmini kamaytirishga qaratilgan edi. Bu holat, hukmdorlar eng yuqori darajada ilm-ma'rifatli bolgan taqdirda ham, amalda xalqning qashshoqlik darajasi yuqori bolganini korsatadi.

Xulosa: Temuriylar merosiga holis baho

Temuriylar davrini biryoqlama baholash xato bolar edi. Bu davr – Ulugbekning astronomik jadvallari va Navoiyning gazallari kabi yuksak madaniy yutuqlar bilan birga, dehqonning ogir mehnat va soliq yuklarini ham oz ichiga olgan. Temuriylar saltanati boylikni markaziy shaharlar, ilm-fan elitalari va savdo aristokratiyasi atrofida toplanagan holda, chekka qishloqlarning asosiy qismini siyosiy notinchlik va iqtisodiy zulmga duchor etdi.

Ushbu davr bizga shuni orgatadiki: har qanday buyuk sivilizatsiya, qanchalik yorqin bolmasin, ozining ijtimoiy tengsizlik muammolarini hal qilmas ekan, bu holat oxir-oqibat imperiyaning ichdan yemirilishiga, ijtimoiy portlashga va tanazzulga olib keladi. Temuriylar merosi, shubhasiz, Ozbekiston va butun Sharqning madaniy gazinasidir, ammo bu tarixni organishda biz nafaqat shohona saroylarni, balki ularning poydevoridagi kambagal kulbalardagi ogir hayotni ham xolisona inobatga olishimiz kerak.

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar va monografiyalar

Axmedov B.A. "Ozbekiston tarixi manbalari" / "Tarixdan saboqlar". (Temuriylar davri manbalarini tahlil qilish va umumlashtirish, turli tabaqalar ahvoli haqida). Karimov Sh. "Temuriylar davri madaniyati va ma'naviyati" / "Amir Temur va Temuriylar saltanati". (Saltanatning madaniy-iqtisodiy yuksalishi, ilm-fanga e'tibor va uning natijalari).

Masalskiy V.I. "Turkiston olkasi" (Tarixiy, iqtisodiy va statistik ocherk). (Temuriylar davriga oid iqtisodiy munosabatlar va savdo-sotiq haqidagi ma'lumotlar). Pugachenkova G.A. "Temuriylar me'morchilik san'ati". (Temuriylar davri qurilishlari, hashamatli inshootlar va ularning iqtisodiy ta'siri).

Dadaboyev H. "Temuriylar davrida soliq tizimi va dehqonlarning ahvoli" (Maxsus ilmiy maqola, iqtisodiy yuklar va ijtimoiy ziddiyatlarni ochib beradi). Oquv adabiyotlar va to'plamlar Ozbekiston tarixi (Ikki jildlik). (Umumiy tarixiy jarayonlar, ijtimoiy-iqtisodiy hayotning asosiy bosqichlari). Markaziy Osiyo tarixi (Oliy oquv yurtlari uchun darslik). (Hududiy iqtisodiyot va aholi turmush darajasini taqqoslash). Temur va Temuriylar davri (Tarixiy tadqiqotlar to'plami). (Turli olimlarning Temuriylar davri jamiyatiga oid ilmiy yondashuvlari).

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Axmedov B.A. *O'zbekiston tarixi manbalari / Tarixdan saboqlar*. – Toshkent, 2000.
2. Karimov Sh. *Temuriylar davri madaniyati va ma'naviyati / Amir Temur va Temuriylar saltanati*. – Toshkent, 1996.
3. Masalskiy V.I. *Turkiston o'lkasi (Tarixiy, iqtisodiy va statistik ocherk)*. – Moskva, 1915.
4. Pugachenkova G.A. *Temuriylar me'morchilik san'ati*. – Toshkent, 1976.
5. Dadaboyev H. *Temuriylar davrida soliq tizimi va dehqonlarning ahvoli*. – Ilmiy maqola.
6. *O'zbekiston tarixi*. Ikki jildlik. – Toshkent, 2010.
7. *Markaziy Osiyo tarixi*. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent, 2012.
8. *Temur va Temuriylar davri*. Tarixiy tadqiqotlar to'plami. – Toshkent, 2015.